

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך לה, תשמ"ד

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

ל ש ו נ נ ו ל ע ם

קונטרסים עממיים לענייני לשון

בעריכת ע' איתן ומ' מדין

מחזור לה, קונטרס ד-ה (שמד-שמה) אדר א' וב' ה'תשמ"ד

לפרשת 'מלחמת השפות'

מאת

ראובן סיוון

הוצאת המזכירות המדעית של האקדמיה ללשון העברית
ירושלים

חזכרות מאת מחבר הקונטרס בסדרת 'לשוננו לעם':

כדבר איש אל רעהו קכו-קכח, התשפ"ב
בכחברת מקובצת: {
לשיפור הלשון {
כחברת מקובצת: {
על חידושי מלים {
לשון בתחייתה קסט-קע, התשכ"ו
חידושי המלים של א' בן-יהודה
לפי מילוננו קיד-קטו, התשכ"א

שמונים שנה, תר"ן-תש"ל רד-רה, התש"ל
העגבנייה ומה שעוללו לה שמותיה ריג, התשל"א
א' בן-יהודה ותחיית הדיבור העברי רלג-רלד, התשל"ג
העברית לרבדיה, שיחות ותרגילים רנה, התשל"ה
'הלשון הירושלמית' והתגבשות הסגנון החדש שב, התש"ם
חליפות ותמורות בלשון ימינו שט-שי, התש"ם
ראשית הרחבת הלשון בימינו שכא-שכב, התשמ"ב
חזיונות בהוראת הלשון שלב-שלג, התשמ"ג
לפרשת 'מלחמת השפות' שמד-שמה, התשמ"ד

כתובת המחבר: ד"ר ראובן סיוון, ת"ד 3444, ירושלים 91034

נסדר ונדפס בדפוס רפאל חיים הכהן בע"מ

מיצבו בנו משה ז"ל

הקדמה

במלאות שבעים שנה ל'מלחמת השפות', וכן לייסוד בית המדרש למורים העברי בירושלים בראשותו של ר' דוד גלין — אירוע שסימל אז את ניצחון העברית — ראיתי לחזור ולספר את הפרשה הזאת.

למאבק הזה נעשה בשעתו, ערב מלחמת העולם הראשונה, פומפי רב, אבל זרקורי הפרסום והתהילה היו מכוונים בעיקרם למנצחים, שנקראו אז הלאומיים, ורק זעיר שם זעיר שם נשמעו קולות, שציינו את פעולתם החיובית של המותקפים — חברת 'העזרה' ונציגיה בארץ — בטיפוחו של החינוך העברי והדיבור העברי. ברבות הימים, עם ההרחבה וההעמקה בחקר תולדות היישוב בשלהי תקופת השלטון הטורקי בארץ, נתפרסם חומר חדש בעניין זה. עתה ניתנת ההזדמנות להאיר את הפרשה ביתר איוון, בהסתמכות על עדויות מהימנות של ראשי המתנצחים משני הצדדים. עם זאת, אין בקונטרס זה משום ניסיון למצות את הבעיה עד תומה או לקבוע מסמרות בדבר.

בהכנת החיבור הזה נסתייעתי בספרים אלה:

1. לקט תעודות לתולדות ועד הלשון והאקדמיה ללשון העברית, תר"ן-תש"ל, ולחידוש הדיבור העברי (תש"ל)
 2. מזכרונות איש ירושלים לאפרים פהן-רייס, חלקים א' וב', מהדורה שנייה (תשכ"ז)
 3. ספר היובל של הסתדרות המורים תרס"ג-תרפ"ח (תרפ"ט).
 4. ספר היובל של הסתדרות המורים תרס"ג-תשי"ג (תשט"ז)
 5. חברת העזרה ליהודי גרמניה ביצירה ובמאבק למשה רינות, האוניברסיטה העברית ואוניברסיטת חיפה (תשל"ב)
 6. המשך ותמורה ליהושע קניאל, יד יצחק בן-צבי (תשמ"ב)
- ואני מודה לחברים ותיקים, הזוכרים את הפרשה, שהבהירו לי כמה שתומות, ובייחוד לידידי המחנך, מר דויד פנבנישתי הי"ו, שמבשרו חזה את הימים הסוערים ההם.

פרק א: על הרקע

1. המורים והתלמידים יגמגמו בלשונם

במאמרו 'אמת מארץ ישראל' מאמר שני, שפרסם אחד העם בטרנ"ג, מספר אבי הציונות הרוחנית על התרשמותו ממצב החינוך העברי בארץ בימי העלייה הראשונה:

כשאנו מתבוננים מקרוב על מצבנו עתה בארץ ורפיון כוחנו, נישא עינינו בהכרח אל העתיד ונחפוץ להאמין, כי דור נולד יהיה טוב וחזק ממנו והוא יצעד קדימה בדרך הרצויה לנו. ועל כן אין ספק, כי חינוך הילדים באופן מתאים למטרותנו הוא אחד מענפי-עבודתנו היותר נכבדים. והנה בשנים האחרונות הצליחו פתבי-העתים לקבוע בלבנו האמונה, כי בתי הספר בארץ-ישראל הם היותר מתאימים לחפצנו, בתתם לתלמידיהם חינוך עברי לאומי ביחד עם ידיעות כלליות מספיקות. אבל באמת אין הדבר כן. ישנם בארץ-ישראל שני מיני בתי ספר: הללו שנוסדו על ידי אחינו המערביים עוד לפני התעוררות התנועה הלאומית, והללו שנוסדו אחרי כן (בייחוד, בהקולוניות) לרגלי התנועה הזאת. בראשונים שמים לב בייחוד להשפלה כללית ולשונות אירופיות, אבל בנוגע אל החינוך העברי, אינם עולים הרבה בערפם על בתי הספר ממין זה אשר באירופא, וחניכיהם שואפים על כן בהכרח, בעזבם את בית הספר, לצאת למרחב, אל העולם הגדול, ויוצאים את הארץ בכל עת שיוכלו. והאחרונים, והם המה המתפארים ביותר ברוחם הלאומי, רואים את הרוח הזה בדיבור פה בלשון עברית ובלימוד כל המדעים גם כן בעברית. מרחוק כל זה יפה ונעים, אבל השומע באוזניו, איך יגמגמו בלשונם המורים והתלמידים יחד, מחסרון מלים

ומבטאים¹, הוא מרגיש מיד, פי "הדיבור" הזה לא יוכל לעזור בלבן של המדבר או השומע רגש של כבוד ואהבה אל השפה המצוימצמת, והשכל הרך של הילד (הלומד עם זה על הרוב גם צרפתית) ירגיש עוד ביקור עוז את הפבלים המלאכותיים אשר ישים עליו הדיבור העברי. אבל יותר עוד מן הדיבור מצד עצמו רע ומזיק לימוד המדעים השונים בעברית, באין לנו עוד ספרי לימוד טובים, לא רק למדעים פלליים, פי אם גם ללימודי היהדות, והמורים מתרגמים כל אלה בעצמם מספרי לימוד בלשונות אירופיות ומלמדים לתלמידיהם מתוך כתבם. ממילא מובן, פי לא כל מורה מסוגל לתרגם ולהמציא מבטאים¹ חדשים במקום שאינם, והמלאכה הפכדה המביאה את המורה גם לקצר ככל האפשר, ובאין לו יכולת לבאר פראוי את העניינים גם בעל פה — פי הפיאור הזה בשעת הלימוד הוא גם כן בלשון עברית — יוצאים הילדים מבית הספר פידיעות צנומות ומקוטעות, וכל רכושם הרוחני הוא אוצר מלים עברי עם איזו¹ קרעים מעניינים שונים, עברים וכלליים, שלא נקלטו היטב במוחם.

מתוך 'אמת מארץ-ישראל', מאמר שני
(יפו, י"ח אב תרנ"ג), כל כתבי אחד העם

2. קבלי חינוך עברי

ב'ספר היוכל של הסתדרות המורים' תרס"ג-תשי"ג (שנדפס בתשט"ז) פרסם ישעיה פרס (1874-1955) מורה וחוקר ארץ ישראל, ממיסדי גן הילדים הראשון בירושלים, את מאמרו 'שרטוטים אחדים לתולדות בית הספר'.

1. על שימושי לשון ספרותיים של הימים הימים (פגון לרגלי, מ ב ט א י ס . א י ז) שנשתנו אחר כך, ר' קונטרסי 'חליפות ותמורות בלשון ימינו' לשוננו לעם התשמ"א, עמ' לב-לד.

העברי בירושלים'. פאן מובא חלקו השני של המאמר (עמ' 519-522):

חוסר לשון משותפת היה אבן-נגף להתפתחות האחידה של בתי הספר בארץ. בבתי התלמוד-תורה ובחדרים שלטו הלשונות המדוברות בבתי הורי התלמידים. שפת ההוראה בבתי הספר נקבעה על ידי אפוטרופסיהם-מחזיקיהם, בבית הספר לְמל¹ — גרמנית, בבתי הספר של חברת כל ישראל חברים בערים ושל הברון רוטשילד במושבות — צרפתית, בבית הספר אַבְּלִינָה די רוטשילד עד לפני ארבעים וחמש שנה — צרפתית, — ומאז — אנגלית, ואף גם בבית הספר העברי לבנות של חברת חובבי ציון ביפו תפסה הלשון הצרפתית מקום בראש, שכן היה אז לשפה זו ערך מעשי כשפת הפקידות של הברון ואחר כך של פיק"א², והיא הייתה נשמעת בחוגי פקידי הממשלה הגבוהים ובמשרדי הקונסוליות. גומרי מקוה ישראל לא הלכו לעבודה חקלאית בכפר כי אם לפקידות בפנקים, במשרדים ובבתי מסחר בארץ ובמצרים.

טובי המורים התלבטו הרבה בשאלת השפה מטעמים פדגוגיים — מעשיים ואידיאולוגיים כאחד. ברור היה להם, שיש לבטל מיסודו את ערבוב הלשונות, ועל בית הספר לקיים את התעודה הנכבדה של הקניית השפה העברית לתלמידים במידה פזאת, שיוכל להשתמש בה בדיבור ובכתב באופן חופשי.

1. בית הספר להאציל לבית לְמל היה בית הספר הראשון שנוסד בירושלים בשנת תרט"ו (1855) והיה לאבן פינה בבניין החינוך בעיר. ר' יוסף י' ריבלין, בית הספר הראשון בירושלים (ספר היוכל של הסדרות המורים תרס"ג-תרפ"ח, עמ' 197-211).

2. פיק"א, ר"ת של Palestine Jewish Colonisation Association — חברה להתיישבות יהודית בארץ-ישראל מייסודו של הברון רוטשילד.

לשם כך הרבו לעשות תרגילים בדיבור העברי ועברו מעט מעט לשימוש בשפה העברית כשפת הוראה בלימודי היהדות. אולם זה עוד לא היה הפתרון הסופי . . .

בימים ההם של יצירה בשדה החינוך הורגש ביותר חוסר כל קשר בין החברים למקצוע בארץ, שעבדו ברשויות שונות. בעיות שונות, פדגוגיות, דידקטיות ולשוניות העסיקו אותם. רבה הייתה התכונה ליצירת מונחים עבריים למושגים ישנים גם חדשים. כל מורה יצר את המונחים הדרושים לו בשיעוריו, בלא כל קשר עם חבריו למקצוע במקומות אחרים. המורה בירושלים לא ידע את המתרחש ביפו, והמורים בצפת ובראש פינה הנהיגו ניב לשוני, שלא היה מקובל ביהודה^{א2}. מצב זה תוקן בהינסד בשנת 1903 בזכרון יעקב, בקמתו של מ. אוסישקין, אגודת המורים בארץ-ישראל (כך היה שמה של הסתדרות המורים בראשונה). מספר חבריה לא עלה בתחילה על 60, ושליש מהם לא היו מורים פי אם אוהדי החינוך העברי.

האספה הכללית השנייה של האגודה נתכנסה בקיץ 1905 בירושלים באולם הבניין החדש של בית הספר לַמל. ישיבת הפתיחה נסתיימה בחצות הלילה. משיצאו המשתתפים באספה מחצר בית הספר — השטח מסביב לבית הספר עוד היה שומם — ראו את עצמם מוקפים שוטרים, שעמדו לעצורם. רובם של החברים עוד היו נתיני מדינות זרות, שנהנו בתקופת ה'קפיטולציות'^{א3} מזכות 'בל תגע בי'. למשטרה התורפית הייתה

א2. ר' אהרן בראדון. הניב הגלילי ומבטאו, קתדרה חוב'

24 תמוז תשמ"ב.

א3. מעמד מועדף של נתיני חוץ.

איפוא השליטה על האזרחים התורפיים בלבד. בהשתדלות המוכתר היהודי, ששימש מורה דרך לשוטרים, הורשה להם ללון באותו לילה בביתם. בפוקר השכם בא המוכתר בלוינת שוטר לקחתני אל הסאריה (בניין הממשלה, שבו היו גם בתי המשפט ובתי הסוהר). בחצר בית הסוהר נפגשנו, דוד ילין, מרדכי אדלמן, שהיה חבר-חובב, וכותב הטורים האלה. בינתיים המשיכה אספת המורים פדיוניה באולם בית הספר, שעמד תחת חסותה של מדינה זרה ואסור היה לשוטרים להיכנס אליו. בהגיע שעת הצהריים נסענו על אחריותו של המוכתר בלוינתו ובלוינת שוטר למלון קמיניץ לארוחת הצהריים המשותפת של החברים, שקיבלו אותנו בתשואות. אחרי סעודת הצהריים שבנו לסאריה וחיפינו לגורלנו. אפרים פהן הבהיל את הקונסולים האוסטרי והגרמני, שיצאו אתו למעון הקיץ של הפחה בעין פרם ודרשו ממנו במפגיע לשחרר את המורים, למען ישובו לעבודתם בבית הספר שבחסות ממשלותיהם. הפחה סירב תחילה להיענות לדרישתם בטענו, שאגודת המורים חשודה בעיניו כאגודה ציונית, שמטרתה הסופית היא כיבוש ארץ-ישראל, והוא מביט אפוא על המשתתפים באספת המורים כעל קושרים על המדינה. הוא גילה, שלשלטונות יש ידיעה ברורה מ'הפרוגרמה שלנו' של אוסישקין, שנתפרסמה בימים ההם. לפי דבריו כבר הודיע טלגרפית על מאסר האחראים לאספת המורים לשלטונות המרכזיים בקושטא. רק אחרי הסברה מקיפה, שאין לאגודת המורים כל מגמה מדינית, אלא אך ורק מטרת חינוכיות, נתן הפחה לפנות ערב פקודה לשחרר את אסירי ציון. מעתה התכנסו המורים במושבות, כדי להתרחק מעיני הבולשת התורפית.

בעשר השנים שפין ייסוד הסתדרות המורים ובין מלחמת העולם הראשונה הייתה רבה התכונה מבפנים ומבחוץ בשדה החינוך והתרבות. נוסדו בתי ספר עממיים נוספים על הקיימים, בתי הספר התיכוניים הראשונים ובתי ספר לאמנויות. עם הרחבת רשת בתי הספר בעיר ובכפר הורגש המחסור הגדול במורים בעלי הכשרה פדגוגית. חברת ה'עזרה', שנתקלה במחסור זה גם בבתי הספר שנוסדו או נתמכו על ידה במזרח אירופה ובארצות הבלקן, קיבלה ברצון את ההצעה ליסד בירושלים בית מדרש למורים, שנפתח באביב תרס"ד (1904) על יד בית הספר לְמַל. הואיל ומוסד זה היה הראשון בארץ, שנתן לבוגרי בתי הספר העממיים את האפשרות להמשיך בלימודים, נהרו אליו תלמידים מירושלים, מיפו ומהמושבות. על ידו נפתחה גם מכינה לבחורי הישיבות. עובדה תכנית-לימודים מתאימה, שבה ניתן מקום כבוד ללימודי היהדות וידיעת הארץ והזמנו מורים מעולים מחוצה לארץ, נוסף על המורים הנותקים של בית הספר למל. בית המדרש העלה טיפוס חדש של מורים צעירים בעלי השכלה תיכונית מסודרת והכשרה פדגוגית, שנטעו בלבנות תלמידיהם לא רק אהבה ללימודים ושמחת היצירה פי אם גם חיבה לארץ ולקנייניה הלאומיים. בית הספר הריאלי למסחר. שהוקם על יד בית המדרש למורים, חניך דור של פקידים מעולים וסוחרים משפילים, שהשפעתם הייתה ניכרת בהתפתחות חיינו החברתיים והכלכליים. בשנת תר"ע הונח היסוד לבית מדרש לרבנים במטרה לחנך מנהיגים רוחניים בעלי רמה תרבותית והשכלה כללית, שיהיו עתידים להרים את קרן קהילות ישראל

בארצות הקדם. מורי ההוראה במוסד זה היו מגדולי התורה
שבִּעֵדָה הספרדית בירושלים ותלמידיו באו מהישיבות
הספרדיות . . .

בתקופה זו של פעילות רבה בְּיִזְמָה פרטית ייסדה קבוצה
קטנה של הורים, שרצו להקנות לבניהם השכלה הומניסטית,
בעזרת מורים אידיאליסטים אחדים, בשנת תרס"ח (1908)
גימנסיה עברית, שראשיתה הייתה צנועה מאוד, אבל עתידה
הייתה להתפתח ולהיות למוסד בעל ערך ומשקל בירושלים.
בעניין רב התחקה הציפור הירושלמי על תכניותיו ומעשיו של
ברוך שץ שיסד בשנת תרס"ו (1906) את בית הספר לאמנות
ולמלאכת־מחשבת בשם 'בצלאל'. רבה הייתה התכונה במוסד
זה, שמצא לו תומכים נלהבים בחוגי חובבי ציון בארצות
אירופה, וגדולה הייתה התקוה, שממנו תצמח תשועה ליישוב
הירושלמי בכלל. בבית הספר בצלאל ובבתי המלאכה גדל והלך
מספר התלמידים והעובדים. המטרה הייתה להקים בירושלים
רשת של מפעלי תעשייה זעירה, שתוצרתה תימכר לרִבְבוֹת
התיירים והצליינים בעיר ותישלח גם חוצה לארץ, ואמנם הייתה
גם התחלה מסוימת בכיוון זה, ובחנויות אחדות בירושלים
נמכרה תוצרת בצלאל. אולם מחוסר התאמה בין מסירותו
הנלהבת של המייסד למפעלו ובין ההנהלה
האדמיניסטרטיבית־המסחרית שקע המפעל ונתבדו התקוות
ששמו בו, והשם בצלאל נשאר קיים רק בבית הנכות לאמנות.
בשנת תרע"א נוסד על ידי שולמית רופין בעזרת נדיבים
ממוסד בית ספר למוסיקה, שחסרונו כבר היה אז מורגש
בירושלים . . .

חברת ה'עזרה' התכונה לעשות את ירושלים למרפז פעולותיה התרבותיות-החינוכיות, שממנו עתידות היו לצאת תורה ואורה לריפוזי היהודים בארצות הקדם. בית המדרש למורים היה מיועד לספק להם את המורים המאומנים, בית ספר לגננות — את המחנכות בגני הילדים, שמספרם הלך ורב, בית הספר הריאלי למסחר — את הפקידים ואת הסוחרים המשפילים ובית מדרש לרפנים — את המנהיגים הרוחניים. הרוח ששררה בכל מוסדות העזרה, שבהם פעלו טובי המורים בעת ההיא, הייתה לאומית (?) — המערכת⁴, השפה העברית חדרה לתוכם כשפת הוראה בהדרגה ובקביעות, וחדנת היצירה שלטה בכול. אולם יש שבגוף בריא טמון חיידק המתפתח והולך בהיחבא עדי הגיעו לנקודת המשבר והגוף נהרס. פשבניני הטכניון בחיפה עמדו על פנם ונעשו הכנות לפתוח בו בלימודים ובברלין דן הקורטוריון של המוסד בתכנית הלימודים, נפלו חילוקי דעות בין חבריו בנוגע לעקרון השימוש בשפה העברית במוסד עליון זה. הנציגים הציוניים בקורטוריון, אחד העם, שמריהו לוי וד"ר צ'לנוב, דרשו להורות בעברית מקצוע עיקרי אחד, או שני מקצועות עיקריים בלבד, בלימודי הטבע והטכניקה, כגון מתימטיקה, פיסיקה, כימיה וכד' ואילו פאול נתן וחבריו הסכימו לשלטון הלשון העברית בכל הלימודים, חוץ מן המקצועות העיקריים, שאותם ילמדו בגרמנית דווקא. הם נימקו את דרישתם זו בטענה, שאין השפה העברית כשרה עדיין, מחוסר מונחים טכניים, לשמש אמצעי להקניית הלימודים

4. מציב סימן השאלה הוא אביעזר גלין ז"ל, מראשי הלוחמים ב'עזרה', שערך את המדור 'מאז ועד עתה' בספר היובל.

המדויקים, ומשום כך קיימת ספנה, שהמהנדסים, האדריכלים והטכנאים העתידיים ייתקלו בקשיים רציניים במלאכתם. כך הייתה דעתם של אנשים המעורים מדורי דורות בתרבות המערבית הרחוקה, כרחוק מערב ממזרח, מהשקפת העולם היהודית הישנה הנושנה, שאינה גורסת כל מכשול שאין להתגבר עליו בדרך למטרה.

בהתפטר החברים הציוניים מהקורטוריון ניתן האות ל'ריב הלשונית' שפרץ בארץ בכל חריפותו בכסלו תרע"ד. פתוצאה ממנו נוסדה, בהקבלה לבתי הספר של ה'עזרה', על ידי ר' דויד ילין, ח"ל זוטא, גב' א' פינצ'ובר וחבריהם, רשת של בתי ספר עבריים, בתמיכתה של ההסתדרות הציונית . . .

3. המורה העברי ניצח

על סף מלחמת השפות פותב שוב אחד-העם ומציין את ההתקדמות הרבה בחינוך עברי בלשון העברית ומעלה על נס גם את הישגיה של חברת העזרה (ההערות 1 ו-2 הן של ג' קרסל):

... ראיתי את העבודה החינוכית בארץ-ישראל בראשיתה, לפני שמונה עשרה שנה¹, ולא נתנני אז לפי להאמין, כי אלה המורים היחידים, אשר נשאו פלבם את האידיאל הגדול של חינוך עברי בלשון עברית והתחילו להגשימו במעשה בכוחם המצומצם, — פי הם יצליחו באמת לחולל "מהפכה" רוחנית כזו בעולמנו. אבל יחד עם זה ראיתי אז גם את התשוקה הגדולה שפלב האנשים האלה להשגת מטרתם ואת ביטחונם הגדול בהצלחת מפעלם, — ואמרתי: "מי יודע? אולי יגדל פוח

1. הדברים נכתבו בתרע"ב (1912).

הביטחון הזה לעשות נפלאות"². עתה באתי וראיתי, כי באמת עשה ה"ביטחון" נפלאות. "חינוך עברי בלשון עברית" אינו עוד "אידיאל" בארץ ישראל, אלא עצם החיים, חיזיון טבעי, שמציאותו מוכרחת, וביטולו לא יצויר עוד. נשאר אמנם איזו "מבצרים" בודדים שלא נכבשו עדיין, אבל גם אלה עתידים להיפגע לפני דרישות הזמן, כמו שנכנעו כבר אחרים. מי שרואה, למשל, מוסדי החינוך של חברת "עזרה" האשכנזית בירושלים, מן גני-הילדים עד בית-הספר למורים, עם אלף ושש מאות התלמידים והתלמידות שבהם, המתחנכים (למרות שארית הפליטה של החינוך האשכנזי, שנראית עוד פה וכה) ברוח עברי ובלשון עברית, — מי שרואה כל זה עכשיו, ויודע כמו כן, מה היה המצב לפניו, הוא מוכרח להודות, כי אמנם "מהפכה" נהייתה בארץ, והמורה העברי ניצח*... עוד המלאכה רבה

2. אחד-העם מצטט כאן את הסיפא למאמרו 'תשובה קצרה' (ב'על פרשת דרכים' שונה שמו ל'מאמר שני'), שנדפס ב'המליץ' תרנ"ד: "עוד יש לי דברים להשיב גם על אודות שאלת החינוך, כלומר שאלת הדיבור העברי בבתי הספר בא"י, אבל צריך אני להודות, כי פה (ההדגשה של אחה"ע) הנני רואה באמת מצדדים שונים עקבות 'התשוקה בלב', המביאה לידי ביטחון. מי יודע איפוא? אולי יגדל פוח הביטחון הזה לעשות נפלאות... " (כל פתבי אחה"ע בכרך אחד, עמ' מ').

* איני יכול להתאפק מלהזכיר פה מקרה אחד קטן, המתאר יפה את המצב עתה. בביה"ס של "עזרה" ביפו. ביקרתי אחת המחלקות בעת השיעור האשכנזי [הגרמני]. השעה היתה שעת קריאה, ונתקשו התלמידים בפירוש המלה "אויפהעבען". ניסה המורה לפרשה באשכנזית ע"י שמות נרדפים, ולא הבינו התלמידים גם את השמות הנרדפים. לבסוף פָּשלה סבלנותו של המורה, וקרא ברוגז בהברה ספרדית טהורה: "לִבְטֵל!" — ומיד הבינו פולם... (הערת אחד-העם).

אמנם עד שיהיה הניצחון שלם גם כלפי פנים: עד שימצא החינוך העברי את דרכו הנכונה בכל המקצועות ועד שיתמלאו פגימותיו, המרובות עדיין. אבל כבר הראה "המנצח" את כוח-סבלנותו והתמכרותו אל משאת נפשו, ויכול נוכל לבטוח בו, כי לא ינוח ולא ישקוט עד הרימו את החינוך העברי בא"י למדרגת השלימות הדרושה, למען יהיה למזפת לבני עמנו בכל הארצות. פטופס יסודי של החינוך הלאומי בכלל, וישתדלו להתקרב אליו עד מקום שיכולתם בגולה מגעת . . . לונדון, י"ז אדר תרע"ב.

מתוך 'סך הכל' (פל פתבי אחד העם בכרך אחד, עמ' תכח).

פרק ב: 'מלחמת השפות' למלחמת השפות בארץ-ישראל*

מארץ ישראל בא אלינו קול-קורא עז ונמרץ: "מלחמה בעד בית-הספר העברי, בעד שפתו הלאומית של עם ישראל!" תנועה עזה וגדולה הולכת ומתהנה בערים ובמושבות בארץ אבות. התאחדו הורים ומורים, זקנים וצעירים מכל המפלגות ומפל הזרמים בסיסמה אחת: "גאולה תהיה לבית-הספר העברי!"

לא מתמול שלשום היא המלחמה בעד זכויותיה של שפת

* ההערות במאמר זה — של ג' קרסל. יתנו נא הקוראים את דעתם ליחודי טגנון המאמר הזה ולשימוש במלים האופייני לו, המשקפים נאמנה את מצב העברית בתום השליש הראשון למאה שנות החייאת הדיבור.

התורה והנביאים בארץ־ישראל. זה יותר משלושים שנה שטובי עמנו וחלוציו בארץ אבותינו נלחמים בחירוף נפש בעד תחיית שפתנו בבית ובחוגך. עוד בשנות השמונים באה האליאנס בשיטה גדולה ומסודרה להשליט את הרוח הצרפתי בבתי־הספר העברים ובמשך עשרות שנים התנהלה מלחמת אחים זו. לאט לאט, שעל אחר שעל, כבשה לה השפה העברית את זכות קיומה ובעוז ובאומץ לב עמדו חלוצי הרעיון העברי על משמרתם ויצאו בעטרת ניצחון. אמנם עוד לא היה הניצחון שלם, עוד נשארו הרבה מערכות בידי פעלי הרוח הזר, מנדי העברית — אבל הרעיון העברי ניצח. הוא חדר אל החיים הארצי־ישראלים וביסס לו מעמד איתן בחיי העם. המורה העברי ניצח, ועוד לפני שנים עשרה שנה הייתה כבר השפה העברית בארץ־ישראל לצורך חיוני ומוחשי כל כך עד שכל מי שבא להניח יסוד לבית־ספר או לאסכולה עממית בא"י בא לידי הרגשה והפרדה ברורה: עתידו של בית־הספר תלוי בגורלה של השפה העברית. רק על ידי השלטה גמורה של השפה הלאומית אפשר לבסס ולבצר את בית הספר העברי.

בית הספר העברי בארץ ישראל היה במשך הזמן לאחת ההופעות היותר חשובות בחייה הציבוריים והמדיניים של היהדות הארצי־ישראלית. דור חדש הקים לנו בית־הספר הזה, דור צעיר ורענן, דור בעל תרבות לאומית וחינוך אנושי, דור הקשור אל עמו וארצו. הרבה תקנה הביא ביה"ס העברי בא"י בלפות בני עמנו. ולא רק בא"י כי אם גם בכל תפוצות הגולה ראינו את אורו הולך וגדול. בו ראינו הוזה חי ועתיד בהיר בשביל עמנו וארצנו.

לפני עשר שנים הופיעה חברה חשובה חדשה על שדה הפעולה בא"י — באה חברת "העזרה" (הילפספערין)¹, וצריך להודות שבראשית הופעתה על הבמה העברית הכניסה זרם חדש פחיים ובחברה. בקורת־רוח הפטנו על החברה החדשה, שבראשה עומדים פמעט רובם פכולם יהודים מערביים מתבוללים, שהתייחסה באופן חדש לגמרי אל דרישות היהדות הארצי ישראלית. בצעדיה הראשונים הראתה "העזרה" שמפירה היא בערכה של השפה העברית. בניגוד להתייחסותה של האליאנס, קבעה העזרה מן השעה הראשונה מקום גדול ורחב בשביל העברית בבתי ספרה. העזרה הייתה גם החברה הראשונה שיסדה בא"י גני ילדים ששם הייתה העברית השפה השליטה והיחידה. המנהל של החברה, הד"ר פאול נתן², הודיע לא אחת ושתיים באספות הפלליות של "העזרה", שהשפה העברית היא היסוד העיקרי בחיי ההווה והעתיד ביהדות הפלשתינאית והפיר את לימוד השפה, לא רק לצורך רוחני פי אם לצורך חברתי־איקונומי חשוב ומורגש בארץ־ישראל.

אמנם ידוע ידענו, פי אין היהודים המערביים המתבוללים יכולים להיהפך לפתע פתאום ליוצרי התחייה ולתומכיה

1. שמה המלא בגרמנית Hifseverein der deutschen Juden הוקמה ב־1901 וזמן קצר לאחר ייסודה החלה בהקמת רשת חינוכית בארץ בראשותו ובהנהלתו של אפרים פהן־רייס.

2. תר"ז-תרפ"ו. ראשה של החברה למעשה. פעיל היה שנים רבות בחייה המדיניים של גרמניה (בסוף ימיו בסוציאל־דימוקרטיה). היה פעל זיקה לארץ־ישראל ולעברית, עם שביקש לכוון את זו לאפיק המדיניות הגרמנית במזרח התיכון.

הנאמנים של היהדות הלאומית. ידענו, שרק הרוח הפילנתרופי מעורר אותם לעבודה ולפעולה בארץ המזרח, אולם חיה הייתה בקרבנו התקווה והאמונה בניצחונה המוחלט של השפה העברית. אמרנו: נמתין ולא נכוף עליהם הר פגיגית בדרישותינו הלאומיות השלמות. ראה ראינו, פי אם רק חפצים הם בחיים ובעבודה, אז מן המוכרח הוא שילכו אחרינו, לאט-לאט, צעד אחר צעד, ושעל אחר שעל, פי החיים העבריים בא"י הולכים, ויכולים ללכת, אך ורק בקו מהלך אחד: "תחיית ישראל שלמה וגמורה!"

וכה מצאנו לטוב לא רק שלא להתנגד למעשיהם החברתיים והמועילים בא"י של יהודי המערב המתבוללים, פי אם גם באנו לעזרתם ונתנו להם יד אחים. את טובי מזרינו, חלוצי שפתנו מסרנו להם, קראנו להורים ולמורים שיתנו אמוץ בהם, במחשבה ובהכרה שעלינו יהיה לעמוד על המשמר בעד הרחבת השפה העברית, בעד גידולה ושכלולה, ולמשוך אפוא אלינו באופן כזה את כל הפוחות הריאליים העוזרים לחיזוקו ולהרחבתו של היישוב העברי.

איך אנו יודעים בבירור את הסיבות, אבל עובדה היא, שבמשך שתי שנים האחרונות באו שינויים ניכרים בשאיפותיה הפדגוגיות של חברת עזרה. מכל עברים באו לעתים תכופות תלונות חרישות והתאוננות מרה, פי מיום ליום מקפחים בבתי הספר של העזרה את זכויותיה של השפה העברית. המחאות אמנם לא קיבלו אופי פומבי ולא התפרצו לחוץ, אבל במסתרים הלכה ההתמררות הלוחך וגדול. גם בקרב המורים הכי אופטימיים, הובעה ההפרה, שחברת "העזרה" מתכוננת להביא

באופן סיסטמטי שינויים בפרוגרמה לשם המעטת הלימודים העבריים ולהרחבת הלימודים הגרמניים. ההתעוררות בקרב חוגי המורים הלכה וגדלה במידה מרובה ורק בקושי גדול עלה בידינו לעצור מבעד התפרצות ומחאה גלויה. עוד לפני שתי שנים השתמשנו בכל האמצעים במועצות ואספות שונות כדי להשקיט את הריוחות בתקוה ובביטחון שעל ידי משאומתן אפשר יהיה להוכיח את בעלי "העזרה" ולהשפיע עליהם. ועוד לפני שנה הגיש מרפז המורים בא"י להנהלת "העזרה" תזכיר בחתימות כמעט כל מורי פתי הספר. במקורנדום הזה הביעו המורים את השקפתם הלאומית והאידיאלית על תעודת החברה בא"י, הרימו על נס, שהעזרה היא החברה היהודית אשר על ידי הגורל ההיסטורי ניתנה לה האפשרות לגשם את השאיפות העממיות האצורות בלבות העם ולהביא לתחייה את הרעיון הלאומי והחברתי בא"י על ידי שכלול החינוך של הדור הצעיר. על הממורנדום הזה, שמקחל ועד כלה היה נכתב בהתייחסות של כבוד והכרת תודה ל"עזרה" בעד כל פעולותיה, לא קיבלו המורים כל תשובה, או שהטיפו להם דברי תנחומין והבטחות שונים של מה בכך והבקשה בדבר ביקורת הפרוגרמה נדחתה מזמן לזמן.

בראשית שנת 1913 גברו רגשי הייאוש בקרב החוגים הלאומיים בא"י, האמונה בכונותיה הטובות של "העזרה" התרופפה לגמרי — והנה רעיון ייסוד הטכניקום בחיפה ובית הספר הריאלי על ידו קיבל צורה בולטת. התקוה בהתגשמותו של הרעיון הגדול הזה נראתה לפני כל היהדות בארץ ובגולה כדבר ריאלי העומד לצאת לפעולות בעתיד הקרוב.

ובמצב הרֶוּחַ של הזמן ההוא נתקבלה ההחלטה הידועה של הקוראטוריום משיבת 26 אוקטובר שנת 1913³, אותה ההחלטה המחפירה, שעוררה כל כך הרבה התמרמרות והתרגשות בקרב כל שדרות עֲמָנוּ בְּאֶרֶץ וּבְגוֹלָהּ.

אופייית [אופיינית] היא העובדה, שבְּעוֹלָ לְאוֹמֵי זֶה הפיר והרגיש גם אחד המתבוללים, מבין המעולים שבהם — הפרופיסור מרטין פיליפסון⁴. הוא מצא לנחוץ להציע בישיבת הקורטוריום, שלכל הפחות שני מקצועות — גיאוגרפיה והיסטוריה — יִלְמְדוּ בעברית בבית הספר הריאלי. ומעניינת היא העובדה, שגם את ההצעה הזאת דחו בעלי ה"עזרה" בשתי ידיים.

צריך לבאָר לפני הקהל העברי, שלכל התנועה שנתעוררה בדבר מלחמת השפה לא היה קשר וחיבור ישר אל הטכניקום,

3. החלטה זו הייתה בת שלושה סעיפים:

(א) אין אנו קובעים שפת הוראה רשמית, שתוטל כחובה בכל המצוקעות, שיהיו נלמדים במוסדות האמורים.

(ב) ללשוֹן העברית תוקדש תשומת לב מיוחדת בהספם עם אופיו היהודי של הטכניקום.

(ג) מדעי הטבע יהיו נלמדים בשפה הגרמנית, כדי ששפה זו, שהיא תרבותית ביותר, תשמש גשר להתפתחות המדע של העת החדשה.

כתוצאה מכך התפטרנו שלושת חברי הקורטוריום, שהתנגדו להחלטה זו: אחד-העם, שמריהו לויץ ויחיאל צ'לנוב. בכך נפתחה למעשה מלחמת השפות, הן מצדם של התלמידים והמורים והן מצדו של היישוב (אספות מחאה במקומות רבים).

4. תר"ו-תרע"ו. היסטוריון (ספרו על תולדות ישראל בזמן החדש תורגם לעברית) ופעיל בענייני ציבור יהודיים.

שעתיד להיפתח בחיפה. מובן מאליו, שדרישתנו להשליט את השפה העברית בטכניקום היא בעדנו שאלת חיים, שאסור לנו לנתר עליה. מלבד הפרתנו הלאומית, עלינו מוטלת החובה להתקומם נגד עלילות השוא שהטפילו על שפתנו העתיקה ועל הפוח החיוני שבה. הדבר שהרגיז את לב כל יהודי לאומי הוא, שגם מבית הספר הריאלי העומד להינסד על יד הטכניקום גירשו את השפה העברית. אם לוקחים להם מנדי-השפה העברית את הרשות להעליל עלילות על שפתנו הלאומית שדלה היא ואין בה הפוח החי הדרוש בשביל הלימודים המדעיים הגבוהים, עלילה המעוררת רק לעג בקרב חוגי המלומדים של שפתנו וספרותנו העתיקה והעשירה — הנה לגרש את השפה העברית מבית ספר בינוני, רק לב זר יכול היה להספיק לזה ברוח שקט. היישוב החדש הראה לעיני כל העולם, כי בנוגע לבתי ספר בינוניים מוכשרה ומסוגלה היא שפתנו לכל הדעות. תלמידי הגימנסיה העברית מתקבלים בכל האוניברסיטאות באירופה בלי שום פקפוק ומעצור וכל העולם הנאור איננו מסופק אף רגע, שבתי הספר הבינוניים בא"י, שבהם שולטת השפה העברית, רכשו להם כבר את זכות הקיום באופן מוחלט ומצויין. מורים ופרופיסורים באוניברסיטאות באירופה הזכירו כבר מעל הקתדראות את בתי הספר העברים בא"י שהעברית שלטת בהם, לשבח ולתהילה, בתור דוגמה של טיפוס בית ספר בינוני נורמלי, המחנך ומגדל דור צעיר בשביל קולטורה לאומית ואנושית.

התייחסותם של בעלי "העזרה" אל הדרישות העבריות עזרה פאמור, עוד לפני שנה, התמרמרות גלויה בקרב החוגים

הלאומיים בא"י. א"י ידעה והרגישה עוד אז בבירור, שאם תתקבלנה החלטות כאלה עלולות הן להמיט סכנה גדולה על כל היישוב העברי. בעמל רב ובהמוץ תלאות עלה הדבר בידם להביא את החינוך העברי תחת השפעת היהדות הלאומית ולעשותו למבצר כפיר חזק בארץ אבותינו. בעמל ובמסירות-נפש עלתה בידי טובי עמנו לכבוש את ביה"ס הבינוני ולעשותו לעברי והנה באו לעשות פרץ במבצר הלאומי הזה ולהרוס ביד אכזרייה את בניין העתיד. בצדק ראו רבים בניסיון הזה, להשליט בפעם הראשונה את הגרמנית בתור שפת כל הלימודים בביה"ס הריאלי בחיפה, ספנה רצינית בעד החינוך העברי. אם רק ע"י הלימודים בשפה הגרמנית אפשר להיפנס להיכל הלימודים שבטכניקום הלא ברור היה בעיני שדרות העם שבאופן זה דוחים את בתי הספר העבריים לדיוטא תחתונה ונבראת על ידי זה איניציאטיבה רחבה להנהיג את השפה הגרמנית גם בשאר בתי הספר העבריים על חשבון העברית. ולא זה בלבד, בעד כל היישוב העברי ראו פה הארצישראליים סכנה. עלינו לזכור, שייסוד בתי ספר במזרח ע"י נתיני-חוץ לא היה נחשב מעולם בתור הופעה קולטורית גרידא, אלא שבראש ובראשונה רואים בזה מטרה ושאיפה פוליטית. ימים ושנים אנו עמלים לכבד מצבנו בקרב עמי הממשלה העות'ומנית בתור עם עברי, בתור חטיבה לאומית העומדת תחת חסותה של הממשלה העות'ומנית בדרישות לאומיות עבריות ובפוליטיקה עממית עברית בלי שום כּוּנָוֹת זרות ולהרחיק מאתנו כל חשד שעובדים אנו בארץ בתור סרסוריה ומתרחרי ריבה של איזו ממשלה אירופית, ופה באה ה"עזרה" באופן גלוי לעזור חשד נגד העם העברי בעיני

הממשלה העות'ומנית, פי נכונים אנו לעשות את פתי-ספרנו ואת כל עבודתנו הפדגוגית-הלאומית לכלי זין בידי ממשלה זרה. תמימי דעים הם כל חוגי הקהל הארצישראלי, פי ספנה גדולה פרוכה לנו בצעד הזה.

פנגד ההחלטה המחפירה והמעציבה, פי "בהטכניקום ובביה"ס הריאלי בחיפה לא תהיה שום דריסת הרגל להשפה העברית!" מחו שני באי-פוח חציונים בהקורטוריום, הד"ר יחיאל צ'לענאווי⁵ והד"ר שמריה לוי⁶ וגם מר אשר גינצבורג (אחד-העם) פדרך היחידי שנשאר להם: לצאת מן הקורטוריום. אם כל אזהרותיהם והוכחותיהם על דבר ההתרגות הלאומית שתתעורר על ידי זה בקרב היישוב החדש בא"י, על דבר כל הספנות הצפויות לנו מתוך החלטה מעציבה זו — אם כל אלה נשאר כקול קורא במדבר, לא יכלו שלושת האנשים האלה להישאר יותר בתוך הקורטוריום ולשאת פכה עם מנדי שפתנו את האחריות הגדולה בעד ההחלטה הזו. אין ספק, פי ביציאתם מן הקורטוריום פינונו שלושת האנשים האלה לא רק אל רצונם ומהלך רוחם של כל חברי הנועד הפועל הציוני הגדול, אשר בישיבתו מן יום 25 נובימבר⁷ הביע הספמה גמורה לצעד הזה, פי אם גם לרצונם ושאיפותיהם של כל חובבי עמנו וארצנו. עדים הם רגשי התודה והבעת אמון שקיבלו מפל פינות ישראל למאות ולאלפים בא"י ובכל תפוצות הגולה.

5. תרכ"ג-תרע"ח. מראשי הציונות הרוסית.

6. תרכ"ז-תרצ"ה. מטיף לאומי במשך שני דורות. ממיסדי הוצאת

הספרים 'דביר'.

7. ביום זה הגיע גם פאול נתן לארץ והתנהגותו החריפה עוד יותר את

המאבק.

בראש וראשונה נתקבלה יציאת־מחאה זו בהסכמה ושמחה גדולה בערים ובמושבות ישראל. היהדות הארצי־ישראלית הרגישה את הפאב והצער שהסבו לה אנשי חסדה ומיטיביה המתבוללים ממערב. ההחלטה הזאת הרגיזה את לפות טובי העם, לא רק משום שהיא אי־לאומית וחוטאת כנגד רצונה של היהדות — ההחלטה הזאת היא גם אי־אנושית וחסרת בסיס מוסרי. אפשר היה להבין את שאיפותיה של ה"עזרה" הגרמנית להרכיב את הקולטורה הגרמנית על ילדי בני־ישראל בחזקה לו היה הטכניקום בניינם וקניינם של יהודי גרמניה. כמובן, העובדה של נתינת פסך אינה מצדיקה שום דרישה אויטאקראטית אך ורק משום שזהו רצון ה"מיטיבים". אולם להשקפה משונה זו עוד אפשר היה למצוא איזה צידוק הגיוני. אבל הלא דבר ידוע הוא, שבנוגע להטכניקום הייתה השתתפותה של ה"עזרה" בתמיכות פִּיננסיות מועט שבמועט. כידוע, שפמעט כל הכספים שנתקבלו לטובת בניין הטכניקום ניתנו רובם ע"י יהודי רוסיה ואמריקה. את היסוד הראשון לבניין הנהדר הזה הניחו יהודי רוסיה. יורשי ויסוצקי היו הראשונים שהקדישו לזכר אביהם ר' קלונימוס זאב ויסוצקי⁸ ז"ל את הסך כל חצי מיליון מארק בערך לתכלית בניין הטכניקום וביה"ס הריאלי על ידו. ככה הונח היסוד למוסד ויסוצקי, שלתוך ההנהלה שלו נכנסו אח"כ מר אחד העם והד"ר שמריה לויין. הרעיון הלאומי היפה הזה הלהיב כל־כך את לפות הרבה מפני

8. תקפ"ד-תרס"ד. נדבן יהודי ברוסיה, שתמך במיוחד במפעלים

תרבותיים־ספרותיים.

עמנו הרחוקים והקרובים עד שמצא לו הד נאמן גם בקרב היהדות האמריקנית. לא עבר זמן רב והנדבן והעסקן הידוע מר יעקב שיף⁹ מנויארק נדב 160,000 דולר ובאופן זה נכנסו אל הקורטורים גם אחדים מבאי פוחם של יהודי אמריקה. ככה ראינו לפנינו חיזיון מרנין לב: בשביל בניין העם פארץ האבות העתיקה התאחדו בנים נאמנים לעמם משתי קצות הארץ, מרוסיה ואמריקה.

העבודה בשביל ענייני העם איננה דורשת כל הפרת תודה בשביל עושיה, אבל פדאי לציין: מי העיר את הלבבות הנרדמים ומי קרב רחוקים בעד עבודה זו בשדה התחייה? הלא פה היו דברי הד"ר פאול נתן באספה הפללית של "עזרה" שהייתה ביום 28 מאָרץ 1909: "באופן מיוחד הקדיש הד"ר ש. לויך את כוחותיו בשביל המוסד החדש הזה. הוא, בעבודתו הנמרצה, רכש את הסימפטיה של יהודי אמריקא לטובת רעיון בניין טכניקום בחיפה. בכלל פעל גדולות בשדה החינוך בקרב אחינו במזרח. זהו דבר גדול עד מאוד. בעד עבודתו הפורייה והמצוינה של הד"ר ש. לויך אנו מביעים לו את תודתנו הנאמנה".

להפצת ולהרחבת הרעיון של בניין הטכניקום בחיפה הקדישה ההסתדרות הציונית את מיטב כוחותיה. מלבד הד"ר ש. לויך נכנסו אל הקורטורים אח"כ גם הד"ר יחיאל צ'לענאוו. הקרן הקימת לישראל נידבה את המגרש לבניין הטכניקום בסך של 100,000 פראנק. הועד הפועל הציוני קצב גם תמיכה שנתית בשביל הטכניקום. ההסתדרות והעיתונות הציונית עוררו

9. תר"ז-תרפ"א. איל-הון יהודי. נדבן, מראשי יהדות אמריקה.

תעמולה רחבה בשביל הרעיון הזה עד שכמעט היה לקניין כל שדרות העם. ולא רק בהמצאת הפוחות העובדים והאמצעים לבד יש לה להסתדרות הציונית החלק היוזר גדול בעבודה החשובה הזאת — הד"ר ש. לוי התבונן בעין צופייה למהלך כל העבודות בחיפה ותחת השגחתו הזריזה נגמר כמעט כל הבניין. פולנו חשבנו כי רעיון אחד ורצון אחד מאחד את פולנו בעבודה הפלפלית העממית הזאת. בטוחים היינו שחברת "עזרה", שהראתה לפנינו שמתחשבת היא עם דרישותיה הלאומיות של היהדות הארצי-ישראלית תלך לפחות בדרכה זה גם בקביעת הלימודים בטכניקום. איש מאתנו לא יכול היה לחשוב שניגשת העזרה בלב זר ובכנות זרות אל הבניין הגדול הזה. הלא רק דעת הקהל הלאומית שעוררה חיבה ואהבה לרעיון הטכניקום יצרה את האפשרות למצוא בין העם את הפוחות הריאליים לגשם את הרעיון. בדעת-הקהל הזאת, שנבראה בעיקרה אך ורק על יסוד האהבה לשפה העבריייה ולתחייתה הקולטורית בערש-מולדתה, השתמשה ה"עזרה" ימים על שנים. ואם באה ה"עזרה" בכנותיה הזרות — הלא הייתה זאת אָק ס פ ל ו א ט צ י ה [ניצול] של דעת הקהל באופן היוזר מעציב.

בעד יודעי דבר לא הביאו המאורעות האחרונים שום חדש. בין החוגים היודעים הרגישו זה מכבר, ש"העזרה" באה בין המצרים: העזרה הייתה מביטה על כל עבודותיה בא"י רק מנקודת ראות פֵילנטרופית ובחייה הפנימיים נשארה זרה לכל החיים החדשים ההולכים ומתקמים בארץ אבות. היא שכחה, ששואפת היא היהדות הארצי-ישראלית להתפתחות טבעית,

שכחה, שקם לנו דור חדש צעיר ורענן, שאינו יודע את חצאיות הנשמה של הגלות ושואף לחיים טבעיים ושלמים. ה"עזרה" הפירה וראתה עוד לפני שתי שנים שאם חפצה היא לחיות ולעבוד, עליה ללכת עם זרם החיים המתפתחים ולתת ליהדות הארצי-ישראלית את ביה"ס הדרוש לה, פלומר: לגשם את הפרוגרמה הלאומית הציִונית בביה"ס העברי. אבל יחד עם זה הפירה "העזרה", פי בצעד זה היא ממיתה בעיקר את רעיון ההתבוללות של יהודי המערב. היא ראתה לפנייה שני דרכים: ללכת קדימה, שלובת זרוע עם היהדות הארצי-ישראלית ולפתוח את דלתות ביה"ס להתפתחות חיים עבריים שלמים, או ללכת אחורנית. ללכת קדימה לא יכלה — ותלך אחורנית.

אין ספק, פי התייחסותה של היהדות הארצי-ישראלית אל החלטת הקורטוריום היא אחת ההופעות היותר משמחות והיותר מעניינות שבהיסטוריה הישראלית החדשה. ארץ ישראל השמיעה את קולה באופן כל-כך עז ונמרץ, עד שבלי משים התעורר רגש של שמחה בכל מקום שאחינו בני ישראל נחיתים שם למראה האור החדש, לניצוץ התקוה המזהיר שבא מהררי ציון. הזרים ומורים, תלמידים מכל בתי הספר, זקנים וצעירים התאחדו ויעשו יד אחת. ברצון ובהתלהבות, יצאו להגן על שפתנו הלאומית. חיזיון מרנין לב היה לראות בראש הלוחמים את טובי המורים העבריים, ראשיהם וזקניהם, ואחריהם ילדי ישראל, רפים ותמימים שבאהבה טהורה הלכו אחרי מוריהם ודחו באומץ לב נפלא את הפיתויים לבגוד בשפת עמם שאהבו. בעלי העזרה הרגישו והפירו, פי שעת סכנה באה

לעבודותיהם ושאיפותיהם בא"י, וחישי מהרה נשלח הד"ר נתן לא"י לעשות שם "סדרים". והעובדה ששב הד"ר נתן פלעומת שבא תיכתב לדור אחרון.

הלא כן מודיע מרכז המורים בהודעה רשמית על דבר בואו של הד"ר נתן:

"בראשית המלחמה בעד השפה העברית בא"י הד"ר פ. נתן. כולנו שמחנו לבואו בחשבנו שהוא לא יוכל לבלי לשים לב לדרישת הקהל הארצי-ישראלי בדבר השלטת העברית בבתי-הספר. לא מצאנו לנחוץ לשלוח אליו מלאכות רשמית, אבל השתדלנו שאנשים פרטיים שונים יבררו לו את המצב הנוכחי. מפל הדברים והשיחות נוכחנו שה' נתן חפץ רק להרגיע את הרוחות ושהוא מתנגד ניגוד גמור לדרישותינו. הוא דרש הכנעה גמורה בכל בתיה"ס ואמר שאחר כך יהיה אפשר לדבר על אודות שינויים. הבטחות יותר ברורות לא רצה לתת. הוא סירב גם פן להצעת ה"ה דיונגוף"¹⁰, הופיין¹¹ וגלוסקין¹² לסדר אספת באי-כוח מוסדות שונים, כדי לעמוד על דעת-הקהל האמיתית. הוא היה בטוח שהוא יודע את דעת הקהל בא"י, מפני שהיו לו חתימות של "חכמים" ורפנים מסוג ידוע וקיבל צירים מפועלים וסוחרים, מפלי לדעת שאלה הם אנשים

10. מאיר דיונגוף (תרפ"א-תרצ"ז), ראש עיריית תל אביב. לפני כן ראש ועד השכונה.

11. אליעזר זיגפריד הופיין (תרמ"א-תשי"ז). תחילה סגן מנהל ואחר כך מנהל אפ"ק בארץ.

12. זאב גליסקין (תרי"ט-תש"ז). ממייסדי רחובות, מנהל חברת 'פרמל' ועסקן היישוב.

שעובדים בבנייני "עזרה" או קבלנים וסרסורים שעומדים בקשר מסחרי עם ה' אפרים פהן¹³. רק אחרי שיחות עם אנשים שונים נתרופפה אמונתו של נתן בדעת הקהל שלו והחל להבין את ההבדל הגדול שבין בעלי החלוקה שמביעים לו הסכמתם לעבודתו ובין הפוחות האקטיביים הנלחמים בעד השלטת השפה העברית.

למרות אותות ההסכמה והחתימות שהיו בידי נתן לא הושקטה התנועה והמשפר הלך הלוך והתגבר. מורי "עזרה" הגישו לו תזכיר בשם כל העובדים במוסדותיה של חברה זו בירושלים, שבו הם דורשים להנהיג את השפה העברית בתור שפת ההוראה לכל המדעים. ה' נתן לא קיבל את באי-כוחם של מורי "עזרה", כי אם דיבר עם רבים מהם, עם כל אחד ביחידות, והביע את התנגדותו לשיטה הזאת, אף על פי שאמר שעל השאלות האלה אפשר יהיה לדון במשך הזמן. הוא השתדל להשפיע על כל המורים והעסקנים באמרו, שהוא היה המתנגד בין הציונים והמתבוללים בגרמניה ושהוא פעל הרבה בעד הפצת השפה העברית בתור שפה מדוברת. הוא אמר גם כן, כי המלחמה הזאת תזיק להציונות, וגם לא נרתע מלהביע דברי איום כלפי זו האחרונה, אבל האיומים הללו לא השפיעו, וכמו כן לא פעלו דבריו, שהציונות התרכזה קודם בעבודה המדינית

13. אפרים פהן-רייס (תרפ"ג-תש"ב), מורה ומנהל רשת החינוך של חברת 'עזרה'. היה הדמות הראשית במלחמת השפות. פעושה דברה של חברת 'עזרה' כיון לא במעט את עקשנותה ועמידתה מול הלוחמים את מלחמת העברית. בזכרונותיו עשה את שביכולתו להגן על צעדיו.

ש"נסתיימה במשבר ועכשיו היא מתרפזת בעבודה לתחיית השפה שתיגמר אף היא באבעבועה של בורית".

אחרי שהמורים לא קיבלו תשובה ברורה על דרישותיהם, שלחו 18 מורים מכתב שבו ביקשו תשובה ברורה במשך ארבעה ימים והודיעו, שהם מתפטרים ומוכנים לעבוד עוד בבתי-הספר שני חודשים, מפני שה' נתן התאונן על מורי העזרה ביפו שעזבו את עבודתם מבלי לשמור על Kündigungsfri¹⁴. לא נגמר עוד התור של ארבעת הימים ונתן עם אפרים כהן באו בדברים עם מורים שלא חתמו על המכתב הזה והחליטו לפתוח את הסמינר. באור ליום הפתיחה ערכו חגיגה בבית כהן, שאליה הוזמנו המורים ההולכים אחריהם וכשלושים תלמיד. על ביתו של כהן שמרו שוטרים בשעת החגיגה, ושוטרים ליוו גם את נתן בדרכו אל החגיגה, מפני שכהן הפחידהו בסיפורים על דבר מעשי אלימות שלא היה להם כל יסוד. למחרת החגיגה, עשרה בכסלו בבוקר נפתח הסמינר ושורה של שוטרים עמדו סביב הבית לשמור עליו ועל תלמידיו. מר ילין לא הוזמן לפתיחת הסמינר וגם לא קיבל הודעה על דבר פתיחתו, אף על פי שהוא הפרורקטור במוסד הזה. אל השיעורים באו שלושים תלמיד, שבהם לא היה אף אחד מהמחלקה העליונה. התלמידים האחרים קראו לחבריהם שבגדו בהם דברי בוז ואחד מהם זרק דרך החלון חומר כימאי מסריח, שהפריע בעד הלימוד. בלילה של אותו יום קיבל ילין מכתב מאת נתן בהודעה ששאלת השפה והתפטרותם של המורים יכולה להתפרר רק במועצה בפרלין, אלא שהוא, נתן, מקבל על עצמו לשחרר את המורים תיכף מעבודתם עד

14. מועד לזמן מסוים, שבו מותנית ההתפטרות.

בוא התשובה מברלין. והיות שתשובתו זו של נתן הייתה רק לילין לא מצאו יתר המורים לנחון להתחשב אֶתה, ואחדים מהם החליטו לבוא וללמד, ואחרים — לבוא ולהיפרד מתלמידיהם. כשבאו המורים המתפטרים ונכנסו לבתי-ספרם, בא אפרים פהן בלויית הקונסול הגרמני ושוטרים רבים והחלו לגרש את המורים. במחלקות קמה צעקה ובכייה של התלמידים והתלמידות. המורים משני הצדדים חירפו איש את השני ואחד המורים מצדו של פהן, ויצלר, חפץ להפכות את הגב' פינצ'ובר המתפטרת, והיא ניצלה מידו רק ע"י התערבותו של חייל תורפי. מרוב ההתרגשות קמו הילדים וחפצו ללכת אחרי מוריהם, אך החיילים סגרו את שערי ביה"ס ולא נתנו להם לצאת החוצה. מהומה גדולה הייתה גם ברחוב שעל יד ביה"ס. פרשים וחיילים מזוינים פיזרו את ההמון ואנשים אחדים הוכו על ידיהם. כשעבר נתן ברחוב פגשה אותו קבוצת סמינריסטים בקריאת חֲרָפָה: פוי, ובקריאה שהוא מפיץ את התרבות הגרמנית בעזרת ג'נדרמים.

התערבות החיילים והשוטרים עוררה התרגשות גדולה בכל ירושלים. קשה להבין, איך פולטיקאי ליברלי מכניס חיילים לביה"ס של ילדים קטנים. ה' נתן לא הסתפק עוד באמצעים האלה וישתדל להסית בנו את הקונסולים וגם את הממשלה המקומית. הקונסולים הגרמנים בירושלים וביפו מאיימים שיאחזו נגדנו אמצעים חריפים.

שערורייה זו, שחברה יהודית נאורה תילחם נגד מורים עברים שאינם מספיקים לדעתה בעזרת פוליציה וחיילים מזוינים, בנדאי מקרה בודד הוא בהיסטוריה החדשה שלנו.

בעלי העזרה הראוי בזה לא רק שרחוקים הם מהפרת ערכו של הרעיון הלאומי, — הם הראוי גם שרחוקים הם מן רגש המוסר היהודי ומהרגשת הנשמה העברית. האנשים האלה התנפלו על מורינו חלוצי עמנו פעל שונאיהם הזרים, פעל בני אדם שאין ביניהם שום קרבה רוחנית ורגשות משותפים. ההתבוללות התגלתה פה לפנינו בתור חיזיון אנטי-אנושי ואנטי-קולטורי ולא לחינם עורר המאורע המחפיר הזה התרגזות כל כך גדולה, לא רק בא"י לבד, כי אם גם בכל השדרות של העם העברי, בכל תפוצות הגולה. העם העברי לא ישפח לעולם את העול והקרפה שהמיטה בזה ה"עזרה" על טובי מורינו ועל ארץ אבותינו.

בעלי ה"עזרה" לא הסתפקו בהסתת חילים ושוטרים נגד המורים העברים הלאומיים לבד — הם באו לשלוח יד בכל היהדות הלאומית. חיזיון מעציב היה לראות איך התאספו שליחי ה"עזרה" בא"י עם הד"ר פאול נתן בראש כדי להשתמש בהסוכנות הטלגרפית להפיץ עלילות וכזבים נגד היישוב החדש והתנועה הציונית בקרב העיתונות האירופית. השנאה המעוררת האפילה כל כך כל רגש של אחריות בקרב האנשים האלה, עד שלא חתו ממעשים מחפירים להסית בנו את דעת הקהל האירופית. אמנם בהילחמם בתכסיסים כאלה ודאי ידעו והרגישו, כי אבדה להם כל תקוה למצוא הסכמה למעשיהם בקרב אחיהם בני עמם. לעיני כל התבל תיארו את הציונים ושאר חלוצי עמנו בא"י בתור טרוריסטים ואנרכיסטים, מחריבי דת ומפריעי מוסר. עלילות כאלה פיזרו לכל קצוי ארץ נגד טובי המורים העברים בא"י, שזה רק אתמול התגאתה בהם ה"עזרה"

שבהם גדולתו ותפארתו של החינוך העברי. ובשעה ששליחי
ה"עזרה" יָשְׁבוּ בֵּא"י והקימו את ה"סדרים" לא טמנו עבדי
ה"עזרה" גם בפרלין את ידם בחיקם. בעשרות אלפים
אכסמפלרים הפיצו פּמפלט מכוער שבו הודיעו לכל העולים כי
כל מלחמת השפה בֵּא"י הוא רק מעשה ידי "היהודים הרוסים",
שֹׁנְאֵיהֶם המושפעים של השפה והקולטורה הגרמנית. יָדְעוּ
האדונים האלה שממיטים הם על ידי עלילה זו ספנה על הרבה
משפחות יהודיות מרוסיה המתגוררות בגרמניה, אבל לא עצרו
מעשות את מעשיהם אלה.

אבל על כל המעשים האלה נתנה א"י את התשובה הנכונה.
בְּגֵאוּה וּבְגֵאוּן עֲזָבוּ הַמּוֹרִים את מטה לחמם ובשמחה נִלְפְּכָה
מִיֵּהָרוּ הַהוֹרִים לקחת את ילדיהם מִבְּתֵי הַסֵּפֶר של ה"עזרה"
וּמִסְרוּ אוֹתָם בְּלֵב נֶאֱמָן וּבְבִיטְחוֹן נֶפֶשׁ גְּמוּר לְמַחְנִכֵיהֶם
הַלְאוּמִיִּים. בְּטַחוֹ חֲלוּצֵי עַמְּנוּ אֱלֹהֵי לֹא רַק בִּישְׁרָת שְׂאִיפּוֹתֵיהֶם
וּבִנְיַחְוֹן מִלְחַמַת הַקּוֹדֶשׁ, אֲבָל בְּטַחוֹ גַם בַּהִיהוּדִית הַלְאוּמִית בְּכָל
תְּפוּצוֹת הַגּוֹלָה כִּי לֹא תַעֲזוֹב אוֹתָם בְּשַׁעַר שְׁחָרְבַת חֲדָה מוֹנַחַת עַל
רַעֲיוֹן הַתְּחִיָּה בֵּא"י. וְאַחַד מֵהַחֲזִיוֹנוֹת הַיּוֹתֵר נִהְדָרִים בְּחַיֵּי
הַקְּשִׁים שֶׁל עַמְּנוּ הוּא, שֶׁמֶפֶל קְצוּיָהֶם, צִיּוֹנִים וּבִלְתֵי צִיּוֹנִים,
כּוֹלֵם כֹּאִישׁ אֶחָד קִרְאוּ: "תְּחִזְקֵנָה יְדִיכֶם"!

מְרַפְזו הַמּוֹרִים וְהַנְּעֵד לְחִיזוּק הַחֲנִינוּךְ הַעֲבָרִי בְּאַרְץ־יִשְׂרָאֵל
אֲחִזּוּ בְּכָל הָאֲמִצְעִים כְּדֵי לְמַנוֹעַ בַּעַד כָּל מַעֲשֵׂי אֱלֻמוֹת בְּקֶרֶב
הַקְּהָל הַנִּרְגָזוּ. בְּקוֹלוֹת־קוֹרָאִים נִלְהַבִּים פָּנוּ אֶל הַקְּהָל
הָאֲרִצִּי־יִשְׂרָאֵלִי בַּהוֹדְעָה, שְׁלוֹחִמִים הֵם רַק בְּאֲמִצְעִים
תְּרַבּוֹתִיִּים, וְהוֹדִיעוּ גְלוּי, שֶׁכָּל מִי שִׁירְשָׁה לְעַצְמוֹ לְהִשְׁתַּמֵּשׁ
בְּאֲמִצְעִים אֲחֵרִים הוּא עוֹבֵד בְּמִזִּיד אוֹ בְּשִׁגְגָה יָד בְּיַד עִם

מתנגדינו ומעשיו מביאים את הנזק היותר גדול להתנועה שלנו ולכל היישוב העברי בארץ ישראל. וכל מי שישתמש אפילו באיומים למעשי אַלמוּת יוצא על ידי זה בעצמו ממחננו ועובר למחנה מתנגדינו.

היהדות הארצי־ישראלית יצאה להילחם בעד השפה העברית, לא רק במחאות ונאוּמים ל ב ד , כי אם גם בפעולה ועבודה: בייסוד בתי ספר עבריים חדשים ולהביא בזה גאולה שלמה לחינוך העברי בארץ־ישראל. זוהי אחת ההופעות היותר מזהירות בחיי היישוב החדש, שבמשך ימים מספר הכניסה ארץ־ישראל הענייה סכום של עשרות אלפים פְּרָנְקִים מנדבות העם.

נוסד בית־ספר חדש ריאלי בחיפה, במקום בית־הספר על "עזרה", שצריך היה להיהפך בירח אפריל שנה זו מעברי לגרמני. כל תלמידי בתי־הספר של "עזרה", עם המורים בראש, עברו אל בית הספר העברי החדש. בתי ספר חדשים נוסדו גם ביפו ובירושלים. בירושלים נוסד סמינריון למורים שאליו נכנסו כמעט כל תלמידי הסמינריון של ה"עזרה". בראש המוסד החשוב הזה עומד המורה והסופר הידוע ר' דוד גלין.

לקול־הקורא שבא מא"י מיהר הַנְּעֵד הפועל הציוני לבוא לעזרת לוחמי השפה העברית. ההנהגה הציונית הביעה את רגשי ברכותיה החמות לחלוצי עמנו והודיעה להם ע"י התלגרף, שלוקחת היא בידיה את העבודה הגדולה הזאת וכי נכונה היא להקדיש את מיטב פוחותיה כדי לברוא בשביל ילדי ישראל בית ספר עברי נאמן וטהור. בישיבות הראשונות הקדיש הַנְּעֵד הפועל סכום של 35 אלפים פְּרָנְקִים, ולזה באה גם התמיכה השנתית של

הנעד האודיסאי בסכום של 25 אלפים. באופן כזה ניתנה האפשרות החומרית להבטיח את קיומם של בתי הספר החדשים בזמן הראשון. אולם על העם העברי לדעת, כי לפנינו עומדת כעת תעודה גדולה ורמה: לגשם את חלומם הישן של טובי עמנו וחלוציו הלאומיים שקראו ימים על שנה, שעלינו לקחת בידינו את החינוך העברי הלאומי בארץ אבות. ובגשתנו עכשיו לברוא בארץ אבות בתי ספר עבריים לקחנו עלינו לא רק עבודה פדגוגית וחינוכית, כי אם גם תעודה מדינית גדולה שממנה תוצאות חשובות לכל ענפי עבודתנו במזרח. מנקודת השקפה זו נביא לכלל הפרה, כי העבודה הזאת דורשת מאתנו הרבה פוחות והרבה קרבנות. עם ישראל צריך עתה להראות, כי כל קרבן לא ייקר בעיניו בעבודה הלאומית המרוממה הזאת.

הנעד הפועל הציוני פנה אל העם העברי שיחוש לעזרת חלוצי עמנו. העם נתן לנו כבר את תשובתו. מפל קצוי ארץ שולחים לנו יום יום ברכות חמות וסכומים שונים, גדולים וקטנים, בעד בניין התחייה. ויזכור נא כל אחד מאתנו, כי קריאה גדולה מאחדת כעת את כל אחינו מקרוב ומרחוק:
"גאולה תהיה לחינוך העברי בארץ ישראל!"

* *

*

ישיבת הקורטוריום של יום 22 פברואר¹⁵, שעליה נפל

15. 1914. ישיבה זו הייתה בברלין. לקבלת החלטות אלה גרם לא מעט

לחץ החטיבה האמריקנית, שהרוח החיה בה היה ד"ר י"ל מאגנס.

הגורל לבקר מחדש את ההחלטות הקודמות, הביאה ניצחון גמור להיהדות הלאומית. את צדקת דרישותינו הפירו גם חברינו האמריקניים, ויחד עם יורשי המנוח ויסוצקי, עלה הדבר להסיר את החרפה מעל כבודנו הלאומי בארץ ישראל.

להסתדרות הציונית לא היו עד עתה באי-כוח רשמיים בתוך הקורטורים. הד"ר שמריהו לויך ואחד-העם השתתפו בישיבות בתור באי-כוחם של בית ויסוצקי. רק הד"ר יחיאל צ'לענאוו היה האחד בתוך הקורטורים בתור בא-כוח של הקרן הקיימת. ישיבת הקורטורים האחרונה החליטה, שלנעד הפועל הציוני יש הרשות לבחור מצדו שלושה חברים בתור באי-כוח רשמיים של ההסתדרות הציונית.

בישיבת הקורטורים הקודמת נלחמו שלושת באי-כוח הציונים, בראש וראשונה בשביל הנהגת הלימודים בשפת עבר לכל הפחות בבית הספר הריאלי. ישיבת הקורטורים האחרונה החליטה, שלשון ההוראה של לימודי הפיזיקה ומתמטיקה תהא עברית מן היום הראשון גם בהטכניקום, וכעבור זמן של ארבע שנים ישובו וידונו איזה מקצועות טכניים חדשים מוכשרים להילמד בשפה העברית. כל המורים והפרופיסורים שאינם יודעים עברית מחוייבים, במשך הזמן הנ"ל, ללמוד אותה ולהשתלם בה.

העזרה מסלקת את ידיה לגמרי מפתחת בית ספר ריאלי על ידי הטכניקום בחיפה. זו הייתה אחת משאיפותינו היוזרת חזקות: לבלי תת לעשות פרץ בחומת החינוך העברי, לבלי תת מקום לבתי ספר בינוניים בשפה זרה ורוח זר. נתקבלה החלטה שעל העזרה לעזוב את

המערכה, — ואת בית הספר בחיפה ייסדנו אננו. זהו ניצחון חשוב בעד החינוך העברי!

ולא בזה, שמקצוע זה או אחר ילומד בעברית, או אפילו שפית הספר פולו יתנהל עתה בעברית מתגלה הניצחון: פה ניצח הרעיון העברי, הופרה זכותה של השפה העברית. אין כל פלא אפוא אם הניצחון שלנו, ניצחון העברית עשה רושם ניכר גם על חוגים אי־יהודיים בטורקיה וארץ־ישראל. בחוגים האי־יהודיים האלה מביטים על ניצחון השפה העברית פעל הופעה פוליטית אופית, שעם קיומה והשפעתה צריך יהיה להתחשב בימים הבאים.

אולם שגיאה מרה תהיה מצד אלה מחובבי עמנו וארצנו שיסתפקו בניצחון זה ויתנחמו כי שקטה המלחמה והפול על מקומו כבר בא בשלום. אם אמנם תמו ימי המלחמה והתסיסה — הנה עלינו לדעת שעתה מתחילה לפנינו תקופה חדשה ורבת ערך בשביל ההווה והעתיד של החינוך העברי הלאומי. ידע נא כל אחד מאתנו שרק עתה מתחילה העבודה העיקרית, המסודרה, — עבודת היצירה והפעולה. היהדות הלאומית לקחה עליה חובה גדולה, חובה של חינוך דור צעיר, חי ורענן בארץ אבות, דור של אזרחים עבריים בארץ העברים — ותדע נא היהדות הלאומית, שאין חובה זו נמלאת בסכומים ובנדבות זמניים וארעיים, כי אם בעבודה תדירית וממידה בכל תפוצות עמנו.

הצעדים המוחלטים הראשונים כבר נעשו. נוסדה ועדה מיוחדת לשאלת החינוך שבה נכנסים באי־כוח של כל החברות הלאומיות בארץ ובגולה. הועדה הזאת תפקח על כל בתי הספר

העבריים החדשים והיא תסדר את כל ענייני החינוך בהספם כללי. בבתי הספר העבריים החדשים ימצאו ילדי ישראל בית נאמן, אשר ישמור ויגן על מסורת העם ויחנך את הדור הצעיר ברוח העם ושפתו באהבה נאמנה לכל קודשי האומה.

ידאגו נא כל חובבי עמנו וארצנו שיתקיים הבית הנאמן הזה על הררי ציון כחומה בצורה ומבטח עז לכל בני עמנו בְּאָרֶץ ובגולה.

למלחמת השפות בארץ-ישראל, חוברת בהוצאת לשכת המרכז הציוני, ברלין, תרע"ד. ר' גם לקט תעודות עמ' 115-104.

פרק ג: השגות והרהורים שלאחר מעשה

לאחר מלחמת העולם הראשונה נאלץ אפרים פהן-רייס ובני ביתו להעתיק את מקום מגוריו לברלין. במקום גלותו דאב וכאב והתגעגע על ירושלים, אך לא עלה בידו להתגבר על הקשיים שעמדו על דרכו. בשנת תרצ"ג (1933), כשמלאו לו שבעים שנה, התעוררו רבים מתלמידיו, חבריו ומוקיריו בארץ-ישראל, ובהם מראשי הלוחמים בו, הזמינוהו לארץ וערכו לכבודו קבלות פנים וחגיגות בירושלים, פתל אביב, וכן במקומות אחרים. הם ביקשו להתפייס עמו ולהביע לו את רגשי חיבתם והוקרתם למפעליו בארץ.

בינתיים יצא בארץ בשנת תרצ"ד (1934), בהוצאת בימ"ס ראובן מס, חלקו הראשון של ספרו מזכרונות איש ירושלים (את שם הספר הציע לו ח"נ ביאליק), הפולל את סיפור חייו עד שנת ייסוד חברת 'העזרה', תרס"א (1901). כעבור שנתיים, בתרצ"ו, יצא חלקו השני של הספר (ללא ציון שם ההוצאה), ובו המשך סיפורו עד תום פיקורו בארץ. "באדר תרצ"ד חזר [פהן־רייס] מארץ ישראל לגרמניה, בתקווה לשוב ולהתיישב בקביעות בירושלים, אך בינתיים, בעקבות עליית הנאצים לשלטון בגרמניה, יצא עם אישתו, אסתר, לפאריז, שבה חלה ונאלץ להתיישב בניצה, שבדרום צרפת, שאקלימה התאים לבריאותו, שהתחילה להתרופף. "לאחר שכבשו קלגסי הנאצים את צרפת, נלקח אפרים כהן עם אישתו למחנה ריכוז בפירינאים הצרפתיים, אשר בו חלה במחלת סרטן־הקיבה והוחזר למעונו בניצה, שבה חי עד מותו.

"כאן עברו עליו כמעט שלוש שנים של עוני, מחסור ובדידות. מאחר שמעולם לא חסך כסף לעצמו, לא דאג לאחרית ימיו, פי סמך על הקצבה שקיבל מאת חברת 'העזרה ליהודי גרמניה' בברלין, נותק עם פרוץ המלחמה מפל מקור של פרנסה. שתי בנותיו, רוזי באנגליה ונעמי בארצות הברית, ובנו יעקב פראנק באפיג'אן באפריקה, לא ידעו דבר על גורל הוריהם. "אפרים כהן־רייס ואשתו, אסתר, הגיעו להתמוטטות גמורה. הם היו מחוסרי לחם ממש. מאחד המנזרים בניצה קיבל, ככל פושטי היד והנזקקים שנשארו בה, סעודת תבשיל עם פרוסות אחדות לחם ליום. הוא, האיש אשר נתן ליישוב בארץ

ישראל מיליוני מארקים ודולארים להקמת מוסדות חינוך, תרבות ואמנות מפוארים, עם אלפי מנהלים, מורים ופקידים, שפרנסתם הייתה עליו, היה באחרית ימיו זקוק לפשוט יד, כדי שלא יגנע עם אישתו ברעב ובקרה.

“אפרים פהן־רייס נפטר בניצה בינואר 1942. בן שמונים היה במוותו. הוא נטמן לכתחילה בבית הקברות הנוצרי. לאחר עשר שנים, פשחזרו שרידי היהודים מקהילת ניצה, דאגו בנו היחיד ושתי בנותיו להעביר את גנייתו לבית הקברות היהודי בניצה”. (מתוך הקדמת ד”ר ישראל בן־זאב למהדורה השנייה של ‘מזכרונות איש ירושלים’. ר’ להלן).

עשרים וחמש שנים לאחר פטירתו הוציאה ‘ספריית היישוב’ את המהדורה השנייה של ‘מזכרונות איש ירושלים’ מאת אפרים פהן־רייס, ירושלים תמוז תשפ”ז, יולי 1967, בכרך אחד, הפולל את שני החלקים בתוספת מפתח והקדמות, וכן תצלומים על חייו ומפעליו של פהן־רייס עד אחרית ימיו בניצה. הספר יצא בהשתדלות ד”ר יעקב פראנק פהן־רייס, בנו של המחבר, ואחיותיו רוזי ונעמי.

כהקדמה לספר הזה הובאו מאמריהם הנרגשים של שלושה מתלמידיו ומעריציו של פהן־רייס: ד”ר ישראל בן־זאב (1899–1975), עורך הספר ומביאו לבית הדפוס, פרופ’ יוסף יואל ריבלין (1889–1971) ומר יצחק א’ עבאדי (1898–1975)¹. שלושת חכמי ירושלים אלה, שהיו בנעוריהם תלמידיו של פהן־רייס, מביעים את דעתם, איש איש לפי דרכו, שנעשה עול לאיש הזה ולחברת ‘העזרה’ בכלל, ושפל ‘המלחמה’

הזאת הוארה בהארה חד־צדדית, שאין לעבור עליה בשתיקה².

פּוֹתב יוֹסֵף יוֹאֵל רִיבְלִין בֵּין הַשָּׂאֵר:

“נאמנה עלינו עדותו של אליעזר בן־יהודה הפּוֹתב פי
האדון אפרים פהן עשה הרבה והרבה מאוד בעניין התחייה
הלאומית העברית שלנו. בדברו על רכשו של אפרים פהן את
חברת העזרה לפעולה חינוכית הוא מציין: ‘המקרה רצה שהאיש
שנודמן לידיהם של חברת העזרה — היה אמנם לאומי בנפשו
וגם עברי, אפס לא קנאי, ובזה ניצחם... האדון פהן עשה
ויכול. אם התקדם התקדמה העברית בירושלים כל כך בשנים
האחרונות, אם יש לנו כל העם הקטן העברי הזה, המדבר
רק עברית והדבק בלשונו העברית והמתהדר ומתגדר
בה, הרי חלק גדול מזה חייבים לבית הספר של העזרה, למורים
ולקצת תלמידים וחלק גדול מזה, החלק הראשי

1. ד"ר ישראל בן־זאב, יליד ירושלים, בלשן, מזרחן, איש חינוך
ואיש ציבור. פרופ' יוסף יואל ריבלין, יליד ירושלים. מזרחן וחוקר
תולדות היישוב, שנים רבות מראשי הסתדרות המורים. בין ספריו, תרגומי
הקוראן, אלף לילה ולילה ועוד. חבר ועד הלשון והאקדמיה ללשון העברית.
יצחק א' עבאדי, יליד ירושלים, מתרגם ראשי של ממשלת המנדאט,
ממייסדי 'דואר היום', הרבה לפרסם מאמרים בענייני היום.

2. היו לי פגישות אקראיות, בקרן רחוב, עם שלושת האישים הללו,
ובהן שוחחנו על הפרשה. הם ביקשוני לצרף את קולי אליהם. את ריבלין
הצלחתי להביא לריאיון בשידור במדורי לענייני לשון בקול ישראל
ואפשרתי לו להביע את דעתו בציבור. היו תגובות, וביניהן של אביעזר, בנו
של דויד ילין (שניהם, האב ובנו, לא חזרו בהם מעמדתם). הצעתי לאביעזר
להשיב בשידור לריבלין, אבל לא נסתייע הדבר. לאחר ימים אחדים לשיחתנו
הטלפונית נלב"ע בתשל"א.

והעיקרי אנו חייבים ליוצר בתי הספר האלה, מייסדם ומנהלם, האדון אפרים פהן ('האור', כ"ז ניסן תרע"ג). כן נאמנות עדות אחד-העם בשנת 1911 (תרע"א) הכותב: בתי הספר של חברת עזרה מפיצים את השפה העברית בארץ ישראל וגם בשאר ערי המזרח. אלף ושש מאות התלמידים והתלמידות שבה מתחנכים ברוח עבר ובלשון העברית ('רשומות' [הוצאת ביאליק] ה 112)^{א2}.

כותב י"א עבאדי במאמר ההקדמה:

"מבחינת החתירה אחרי האמת ההיסטורית, מצטיינים 'זכרונות איש ירושלים' בשני אטריבוטים, שהם לכאורה נוגדים זה את זה: משאמרת כי הסופר הוא סובייקטיווי, ממילא נמצאת מפקפק במלוא האמת שבסיפורו, ולא כל שכן שמחברו עמד במרכזה של סערה ציבורית עם הפסקת הפתע של מסילתו החינוכית בפרוץ 'מלחמת השפות' בשנת תרע"ג... אך כל קורא ספרו שיקבל משני האטריבוטים הנוגדים שבכתיבתו את הרושם כי מחברם לא חשף את כל האמת שלו, יהא טועה לחלוטין. לא נוכל להעריך את הספר ואת פותבו במסגרת תולדות היישוב עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה, אם לא נקבל, ללא שיור ויללא הסתייגות, את האמת המוחלטת של העובדות המובלעות בפרשת הזכרונות הזאת. ומאידך, רק בקבלנו אמת זו כאמת מוחלטת, יעלה בידנו אנו, בני דור אחרון,

א2. ר' דברים דומים של אחד העם במאמר 'המורה העברי ניצח' לעיל.

להעריך הערכת אמת, הן את האיש והן את פועלו" . . .

ובהמשך:

"שאיפות נעלות . . . ליוו את כל פועלו, למן היום הראשון שבו נלקח אחר כבוד לנהל את בית הספר לְמַל, ועד שהשלים את מפעלו החינוכי בגולת הפותרת שלו — בתי המדרש למורים ולרבנים, וכן בית הספר למסחר, ולבסוף הטכניון, שתכנית הלימודים שבו חוללה את משבר מלחמת השפות. פיוס אנו מקבלים שאיפות אלה פדבר המובן מעצמו, פ'מז המוסכמות שאין צורך לטרוח טרחה יתרה להוכיח צדקתן ולהגשימן. אך כדי שנחשיבן במלוא חשיבותן הלאומית, חייבים לנו להחזיר עצמנו לדורו ולתקופתו של אפרים פהן. באותם הימים הייתה הלשון העברית עדיין בחיתוליה בתור שפת הוראה ושפת הדיבור, והיו פקפוקים פדאגוגיים חמורים באשר להכשרתה כלשון הוראה ללימודי חול. ועוד, לא זו בלבד שמפעל החינוך הנתון לניהולו נתמך פולו על ידי היהדות הגרמנית ומוסדות העזרה שלה, ובעיקר 'חברת העזרה ליהודי גרמניה', אלא גם זו — שהיו אלה ימי שיא גדולתה וגדולת תרבותה של גרמניה. פעיני רוב העם היהודי, לרבות היהדות הרוסית, רבת הפוח וההשפעה, הייתה זהות מוחלטת בין ערכי תרבות סתם וערכים גרמניים.

"הספרות העברית החדשה קיבלה את השפעתה הרוחנית מן התרבות הגרמנית, וכמעט שניזונה הימנה, אף במידה גדולה יותר משניזונה מן הספרות הרוסית. למחנך יהודי בארץ, הפועל בתנאים גיאופוליטיים מסוג זה, במוסדות הנתמכים בכספי

יהודים גרמניים, דרושים היו מעוף רב ותעוזה רבה כדי לבצר את היסוד העברי שבמפעל החינוך שלו, ובייחוד לאור הפקפוקים הפדאגוגיים שצינתיים לעיל... אפרים פהן לא שעה לכל הספקות והפקפוקים האלה, ובדו"חות בלתי פוסקים לשולחיו הוא עומד על משקלה של הלשון העברית פיסוד מלכד ומאחד. על צד האמת, פליאה היא בעינינו עד היום כי באקלים הרוחני והגיאופוליטי ששרר באותם הימים, בסוף המאה הי"ט ובראשית המאה הזאת, נענו לטיעונו זה גם שולחיו היהודים הגרמניים, שהאמינו בכל לפם בצדקת התפשטותה של ההשפעה הגרמנית במזרח התיכון... אי אפשר היה לגדל דור של תרבות, לחנך מזרים שיהיו אנשי תרבות בלי שתהיה להם גישה חופשית ללא מעצורים לנככי אוצרות הרוח של התרבות הגרמנית. כשאנו כותבים דברים אלה פיוס, במחצית השנייה של המאה הזאת, טוב פי נזפור, פי אף במדינת ישראל העצמאית, שאין עליה מרותם של תומכים אנגלים, דעת הלשון האנגלית היא יסוד מוסד במערכת החינוך שלנו, ובנינו ובנותינו לא יזכו לתעודת בגרות אלא אם פן עמדו בבחינת בלשון זו, אף בלשון זו...

"א"כ זכה לראות בהשלמתו של מפעל חינוך גמור ומושלם (לשעתו ולדורו) מן המסד ועד הטפחות. הוא הקים לא דור אחד אלא פמה וכמה דורות... של מזרים עברים, ששאבו תורתם ממקורות עבריים ואנושיים גם יחד. על שום מפעל זה זכה לא בלבד להערכת שולחיו היהודים-הגרמנים (באותם הימים), אלא גם להערכת היישוב העברי פולו, ובו גם קנאים שבקנאים ללשון ולתרבות העברית פאליעזר פן-יהודה, כפי

שאנו למדים מדברי הקילוס הפרורים שכתב והשמיע בכמה וכמה הזדמנויות. חג חצי יובלו בשנת 1912 הפך הפגנה לכבוד וליקר שרחשו כלפיו טובי היישוב העברי... טוב לזכור בהקשר זה כי חג חצי יובלו אירע קצת יותר משנה אחת לפני שפרצה מלחמת הלשונות, ולפני שמספר ניכר של מזריו ותלמידיו (ובכללם, אם מותר לי להוסיף, גם פותב הטורים האלה) עזבוהו ובעטו בו מתוך שהכריזו על שביתה פללית, היא השביתה שחוללה את מלחמת השפות, מפנה חשוב ונכבד בהתפתחות החינוכית והתרבותית של היישוב העברי בארץ... ראויה היא פרשה די חשובה זו לסקירה היסטורית מהימנה וצודקת בזכות עצמה, שכן היא שהביאה, לפחות במבט ראשון, להקמתו של מפעל החינוך העברי המושלם והשלם... עתה, לאחר יותר מחמישים שנה, רשאים ואף נתפעים אנו לשאול את עצמנו כמה שאלות... אחת מהן: האומנם הושלמה 'העבריות' של מוסדות החינוך שלנו בארץ רק בזכותה של מלחמת השפות, שפרצה בעקבות השביתה של חלק מן המורים והתלמידים של מוסדות חברת העזרה? או שמא היה בהשלמת 'העבריות' משום פורח המציאות ההיסטורית? רצוני לומר: האין לחשוב כי לפני האקלים הרוחני אשר שרר באותם הימים הגיעה שעתה של הלשון העברית להיות שלטת בתכנית הלימודים של בתי ספר מסוגם של אלה שנוהלו על ידי חברת העזרה, ואפילו היו מוסיפים להנהיג מנה גדושה של לימוד הלשון הגרמנית, כשם שבימינו הפכו בתי הספר 'הצרפתיים' של חברת פל ישראל חברים לבתי ספר עבריים לכל דבר? שאלה שנייה, הנוגעת במישרין לתחום מאמר זה, היא: היאך אירע כי פעבור שנה

אחת ולא יותר למן היום שבו נישא א"פ על כנפי השבח והקלוסין כמעט של כלל היישוב, החלו רבים מאלה שקילסוהו קודם לכן מוקיעים אותו כ'בוגד' ועוזר הציונות?

"שתי השאלות גם יחד יש להן יותר מזיקה אקדימית גרידא לענייננו: בפרשת הזכרונות הזאת, ובייחוד בפרקיה המוקדמים, מספר המחבר, כמסיח לפי תומו וללא כל רצון לפולימיקה עם מישהו, היאך גבר משנה לשנה היסוד העברי שבמערכת החינוך הכפופה לניהולו, והיאך עלה בידו להחזיר הפרה זו בצורך בעבריות מוגברת ומוחשת בלבנות מנהליו ומנהיגיו שבפרלין. ההתקדמות שהייתה לכתחילה איטית ועקב בצד אגודל קיבלה ברכות הימים קצב מזורז ביותר. מותר להניח לפחות זאת — פי גם בלאו הכי היה מגיע היום, בסמוך לימי פרוץ מלחמת הלשונות, שבו היו מוצאים תובעי העבריות השלמה, פי למעשה הם מידפקים על דלתות פתוחות; פי מה שהם תובעים נעשה והולך, ואף פי בלא הכרזות קולניות. אלא שא"פ שפיקח היה... ייתכן שלא היה די פיקח או די דיפלומאט במידה שתאפשר לו לכלכל מעשיו, ובייחוד דבריו, בלי לעורר סערה בקרב היישוב שלנו באותם הימים. והיא המביאה אותנו לשאלה השנייה שהוצגה לעיל: אם ננקוט בז'רגון של הויכוח הפוליטי הנוהג בימינו, נהיה חייבים להודות, פי אותו מארגן ומחנך מהולל, שעלה בידו, בתנאים רוחניים קשים מאוד, להקים בארץ בניין חינוך לתפארה, ולהעמיד דורות של מורים, מחנכים, רבנים וגם אנשי מעשה, לא זכה להיות ניחן בשיעור מספיק של 'כשרון ליחסי ציבור', מתוך שהיה אחראי אחריות מנהלית רק בפני שולחיו בפרלין, לא זכה מפעלו

לפרסום מספיק בארץ. אין ספק כי כל משבחיו ומקלסיו שנה אחת קודם לכן זיפוהו בשפע שבחיהם וקילוסיהם במלוא הפנות; על 'מייבליו' נמנו אז טובי המורים, אנשי הרוח והסופרים, שאין לחשוד בכנותם באמרם דבריהם ללא שום לחץ. אך כשם שאין ספק בכך, כן אין גם צל של ספק כי קל היה מאוד לידות במפעלו אבני חירוף וגידוף למכביר. כיום, לאחר יובל שנים, קשה אף להעלות על הפתב את ה'טון' שבפולמוס של שני הצדדים גם יחד באותה מלחמת השפות. פיוס דיינו אם נאמר כי היה הרבה מן הקרתנות גם בגישה, גם בהבעה הבלתי מרוסנת, ובעיקר בסילוף המדהים של כל חוש פרופורציה, שאבד לפולמיקאים משני הצדדים גם יחד ועכר את חוש ההגינות והיושר. טורי החרות מזה והמורי³ מזה היו מלאים השמצות שלא היה להן כל עניין לבעיות היסוד שעמדו אז לדיון פומפי . . .

"חייבים אנו אפוא לשאול: ההייתה מסילתו החינוכית המפוארת של א"כ מסתיימת באורח כל כך טראגי, אילו היה קצת פחות נוקשה בעמידה על עקרונותיו, ויותר גמיש בהליכותיו עם הבריות? אילמלא ראה עצמו עומד על איזה אולימפוס מרוחק ונישא מ'אדם העיר' משאון הרחוב? (עמ' כח-לה).

3. החרות, שהחל להופיע בירושלים פתרט"ט, ובתרע"ב נעשה עיתון יומי, תמך בהתלהבות ב'לאומיים'. המורה, פלי ביטוי היישוב הישן שהחל להופיע כשבועון בתר"ע ובתרע"ג נעשה לעיתון יומי, תמך בעזרה, מתוך התנגדותו ללאומיים 'החופשיים' וגם משום שבמוסדות החינוך של העזרה היה יחס יותר חיובי לדת ולמסורת.

פרק ד: לסיפום

קוראי הקונטרס הזה וקוראותיו אולי יופתעו מהניגוד הבולט בין רוח הדברים, שנאמרו בפרק ב', בעיצומה של 'מלחמת השפות', לבין רוח הדברים, שאמרו בפרק ג', 53 שנה אחר כך, שלושה אישים — ד"ר ישראל בן-זאב, יוסף יואל ריבלין ויצחק עבאדי, ימתקו להם רגבי עפרם באדמת הקודש ירושלים — שָׁחוּ אותה 'מלחמה' בנעוריהם. על המניעים לשינוי זה היטיבו לעמוד השלושה.

צריך לזכור, שהשנים תרס"ד-תרע"ד, שהיו שנות פעולתה העיקרית של חברת 'העזרה' בארץ ישראל של שלהי תקופת השלטון הטורקי, היו גם שנות 'העלייה השנייה'. חלוצי עלייה זו וחלוצותיה היו מלאים רוח אהבת הארץ ואהבת הלשון, ואת הרוח הזאת החדירו בהתלהבותם ליישוב הנתיק בארץ. בזכותם היו השנים האלה שנות מְפָנָה לטובה בהרחבת הלשון, בהשלטת הדיבור העברי ובהתפתחות החינוך העברי. קנאותם של המורים, שהנהיגו את היישוב במאבקיו, לערכים אלה הייתה גדולה, ומלחמתם בכל ניסיון לפגיעה בשלמותם — נמרצת. הפעולות להתפייסות עם אפרים פהן-רייס ז"ל התחילו, כמסופר, עוד בחייו, ולא כל מתנגדיו לשעבר השתתפו בהן. מה שראוי לציין בדברי ההתפייסות של שלושת תלמידיו, שנכתבו בערוב ימיהם, הוא הפעת רגשי ההערצה, החיפה והתודה האישית של תלמידים לרבם.

תוכן העניינים

עמ' ד	פרק א: על הרקע
	1. המורים והתלמידים יגמגמו בלשונם
	2. חבלי חינוך..
	3. המורה העברי ניצח.
עמ' יד	פרק ב: 'מלחמת השפות'
עמ' לז	פרק ג: השגות והרהורים שלאחר מעשה
עמ' מז	פרק ד: לסיפום